

ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ*

Υ Π Ο

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΑΗ

πτ. Θ. (Ἀθηνῶν), Μ.Α. (Lancaster)

Βοηθοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση ἀναφέρεται σὲ δύο σταθμοὺς ἐξέλιξης τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὴν Ἑλλάδα τοῦ περασμένου αἰώνα. Κατὰ τὴν πορεία ἐπισήμανσης τῶν σταθμῶν προβάλλεται καὶ ἀξιολογεῖται ἡ συμβολὴ δύο Καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὴ βελτίωση τῆς ποιότητος τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Στὸ τέλος, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς προηγηθείσης ἀνάλυσης, ἐπιχειρεῖται ἡ διατύπωση προτάσεων, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὴ βελτίωση τῆς ποιότητος πτυχῶν τῆς σημερινῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.

Μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ἀφίξη τοῦ πρώτου μονάρχου στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα τὸ 1833, ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης (δημοτικῆς, μέσης καὶ ἀνωτάτης). Φυσικὸ ἦταν οἱ Βαυαροὶ ἀκόλουθοι-ἀντιβασιλεῖς τοῦ βασιλέα Ὁθωνα νὰ ἐνδιαφεροῦν, μετὰξὺ τῶν ἄλλων, γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν Ἑλλήνων διὰ μέσου τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης.

Οἱ ἀντιβασιλεῖς συνέλαβαν τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή ὡς εἰσαγωγή τῶν ἑλληνοπαίδων στὴν ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ κατῆχηση στὰ δόγματα καὶ ἠθικὰ παραγγέλματα τῆς Ὁρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Δύο βασικοὶ λόγοι ὑπαγόρευαν αὐτὴ τὴ σύλληψη. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τοὺς ἀντιβασιλεῖς καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Georg Maurer, τοῦ ρόλου ποὺ ἔπαιξε ἡ Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐκκλησία πρὶν καὶ κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Τούρκων τὸ

* Ἀνακοίνωση, ἡ ὁποία ἐγίνε στὸ Θεολογικὸ Συμπόσιο ποὺ ὀργάνωσε ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ 7-8 Μαΐου 1987 στὴ Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ Συμπόσιο εἶχε ὡς θέμα «Θεολογία καὶ Κόσμος» καὶ ὀργανώθηκε στὰ πλαίσια τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1821. Ἡ ἑλληνικὴ μαθητιῶσα νεολαία ἔπρεπε νὰ διδασχεῖ τὴν πίστη τῶν πατέρων τῆς, ἡ ὁποία τοὺς ἔνωσε ἐναντίον τοῦ ἀλλόθρησκου κατακτητῆ σὲ ὄλη τὴ διάρκεια τῆς μακραιώνης τουρκικῆς κατοχῆς. Ἐπὶ πλέον ἡ διδασκαλία τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανισμοῦ στοὺς νέους καὶ νέες μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο διὰ μέσου τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης. Καὶ αὐτό, γιατί ἡ Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε τότε προβλήματα σχέσεων μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ταυτόχρονα ἡ Ἐκκλησία προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ τρόπους ἐσωτερικῆς ὀργάνωσής τῆς. Ἦταν λοιπὸν ἀδύνατο νὰ ἀναλάβει ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία τὴ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγηση τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας¹.

Δεύτερος λόγος εἶναι ἡ γνωστὴ στοὺς ἀντιβασιλεῖς πρακτικὴ τῶν Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χριστιανισμὸς διδασκόταν ἐπίσημα σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης. Ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς ἠθικῆς διάστασης τοῦ εὐαγγελικοῦ καὶ χριστιανικοῦ μηνύματος ἀποτελοῦσε τὴν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ προϋπόθεσης τῆς διδασκαλίας του στὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης. Ἐξ ἄλλου ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σκοποὺς τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγώγησης τῆς νεολαίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἡ καλλιέργεια πνεύματος ὑπακοῆς στοὺς νόμους τοῦ κράτους καὶ στοὺς «ἐλέφ Θεοῦ» κοσμικοὺς ἄρχοντες του. Ἔτσι, ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση τῆς νεολαίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ βάση τὴν καλλιέργεια πνεύματος ὑπακοῆς στοὺς νόμους του, μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μέσω τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ χριστιανισμοῦ².

Πρῶτο σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης γενικὰ καὶ τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς εἰδικότερα, ἀποτελοῦν τὰ διατάγματα τῶν ἐτῶν 1834 («περὶ δημοτικῶν σχολείων») καὶ 1836 («περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων»)³. Τὸ πρῶτο διάταγμα ἐκδόθηκε μὲ πρω-

1. Πρβλ. Γ. Λ. Μάουρερ, Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Δημόσιο, ἰδιωτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν 31 Ἰουλίου 1834, Τόμοι Α' καὶ Β'. Χαϊδελβέργη 1835. Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Ὁ λ γ α Ρ ο μ π ά κ η. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμὸς, Τάσου Βουρνᾶ. Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1976. Ἐπίσης C h. A. F r a z e e, The Orthodox Church and Independent Greece. 1821-1852. Cambridge University Press. Cambridge 1969. Καὶ ἑλληνικὴ μτφρ. Ἰ. Ρ ο η λ ἰ δ η μὲ τίτλο: Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Ἑλληνικὴ Ἀνεξαρτησία, 1821-1852. Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1987. Β λ α σ. Φ ε ι δ ᾱ, «Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στὸ νεώτερο ἑλληνισμὸ», Σύνταξη, Τριμηνιαία ἔκδοσις σπουδῆς στὴν Ὁρθοδοξία, τεῦχος 8 (1983), σσ. 11-22.

2. Πρβλ. W. B o y d καὶ E. J. K i n g, The History of Western Education. London: Adam and Charles Black, 1975 (ἔκδοσις ἐνδεκάτη), σ. 330 κ. ἐξ. R. U l i c h, Education in Western Culture, New York: Harcourt, Brace and World, Inc., 1965, σ. 86 κ. ἐξ.

3. Βλέπε ἀντίστοιχα: Βασιλικὸ Διάταγμα 6 (18) Φεβρουαρίου 1834, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 11, 3 Μαρτίου 1834. Καὶ Βασιλικὸ Διάταγμα 31 Δεκεμβρίου 1836

τοβουλία του Καθηγητή Mauger και το δεύτερο με πρωτοβουλία του κόμη "Αρμανσπεργ. Και τα δύο διατάγματα όρίζουν ότι πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης ή Κατήχηση. 'Επί πλέον στο πρόγραμμα του 'Ελληνικού σχολείου γίνεται λόγος για διδασκαλία της ιερᾶς ιστορίας και του μαθήματος «'Αρχών 'Ανθρωπολογίας ή 'Ηθικής». Φαίνεται όμως, όπως θα δοῦμε παρακάτω, ότι το μάθημα των 'Αρχών της 'Ανθρωπολογίας ή 'Ηθικής στην αρχή τουλάχιστο δεν είχε καμμία σχέση με το μάθημα της Χριστιανικής 'Ηθικής. Το τελευταίο μάθημα εισήχθη αργότερα στο σχολικό πρόγραμμα και αντικατέστησε το μάθημα των 'Αρχών 'Ανθρωπολογίας ή 'Ηθικής.

Μέχρι των αρχών της δεκαετίας του 1850 δεν σώζονται έπαρκείς έπίσημες πηγές, οι όποιες να μάς πληροφοροῦν για τα διδακτικά έγχειρίδια, τον τρόπο και τα αποτελέσματα της διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος. 'Από μεταγενέστερες όμως πληροφορίες, όπως αυτές των ύπουργών των 'Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Παιδείας Σπ. Βλάχου (1854) και Χαρ. Χριστοπούλου (1856) συνάγεται το συμπέρασμα ότι ή διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών δεν ήταν καθόλου ικανοποιητική⁴. Πάντως ή ίδια σχεδόν κατάσταση φαίνεται ότι επικρατούσε σε όλα τα μαθήματα του σχολικού προγράμματος. Οι σπουδαιότεροι λόγοι άδιαφορίας των μαθητών/μαθητριών προς τή σχολική εκπαίδευση γενικά και τή θρησκευτική άγωγή ειδικά, ήταν ή έλλειψη ικανού διδακτικού προσωπικού και το άκρως θεωρητικό και άφηρημένο περιεχόμενο των μαθημάτων⁵.

Ός γνωστό, από του 1837 χρονολογείται ή ίδρυση του Πανεπιστημίου 'Αθηνών και ή λειτουργία της Θεολογικής Σχολής σ' αυτό. 'Από την αρχή της λειτουργίας της οι διδάσκοντες Καθηγητές ενδιαφέρθηκαν όχι μόνο για τή στελέχωση της 'Εκκλησίας της 'Ελλάδας με μορφωμένους κληρικούς, αλλά και της δημοσίας παιδείας με ικανούς δασκάλους της θρησκευτικής άγωγής⁶. "Όμως, ό πολύ μικρός αριθμός των φοιτητών στις πρώτες δεκαετίες λειτουρ-

(12 'Ιανουαρίου 1837), δ.π., άρ. 87, 31 Δεκεμβρίου 1836. Πρβλ. 'Α λ. Δ η μ α ρ ᾶ, 'Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας) Τόμος Α' (1821-1894), 'Εκδοτική 'Ερμής», 'Αθήνα 1973, σσ. 45-50 και 60-67.

4. Βλέπε αντίστοιχα: 'Εγκύκλιος 'Υπουργείου Παιδείας άρ. 11498/20 Νοεμβρίου 1854, μέρος της όποιας δημοσιεύεται στοῦ Χ ρ. Λ έ φ α, 'Ιστορία της [Δημοτικής] 'Εκπαίδευσης. 'Οργανισμός 'Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. 'Εν 'Αθήναις 1942, σ. 70-71. Και 'Εκθεσις Περιληπτική προς τήν Α. Μεγαλειότητα του 'Υπουργού των 'Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας 'Εκπαίδευσης κ. Χ. Χ ρ ι σ τ ο π ο ῦ λ ο υ, Περί της έν 'Ελλάδι Μ.Ε. 'Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. 'Αθήνησιν 1856, σ. 6.

5. Πρβλ. Χ ρ. Λ έ φ α, δ. π., σ. 49 κ. έξ. και σ. 68.

6. Πρβλ. Π. Ι. Μ π ρ α τ σ ι ώ τ ο υ, «'Η έλληνική Θεολογία κατά τήν τελευταίαν πεντηκονταετίαν», Θεολογία, ΙΘ' (1941-1948), σσ. 86-112 και 271-286 (ίδια σ. 89).

γίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ὁ ἀποκλεισμός χορηγήσεως διδακτορικοῦ διπλώματος σὲ λαϊκοὺς γιὰ πολλὰ χρόνια, δὲν εὐνόησαν τὴ δημιουργία κατάλληλου κλίματος γιὰ τὴ στροφή ἱκανῶν θεολόγων πρὸς τὴ δημόσια παιδεία⁷. Ἔτσι ἐξηγεῖται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ ἀρνητικὴ εἰκόνα τὴν ὁποία παρουσίαζε ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπίσημες μαρτυρίες τῆς δεκαετίας τοῦ 1850.

Παρὰ τὶς μαρτυρίες ὅμως αὐτές, ἐπιβάλλεται στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀξιόλογη συμβολὴ τοῦ Καθηγητῆ Ἀρχιμανδρίτη Μισαήλ Ἀποστολίδη, στὴν εξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρῶτους Καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ποὺ διορίσθηκαν μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐπίσης διετέλεσε πρῶτος σχολάρχης τῆς Σχολῆς γιὰ ἕνδεκα ὁλόκληρα χρόνια. Δίδαξε δογματικὴ καὶ ἠθικὴ. Ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Ἀποστολίδη στὴν εξέλιξη τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς συνίσταται κυρίως στὴ συγγραφὴ δύο διδακτικῶν ἐγχειριδίων τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν⁸. Τὰ ἐλάχιστα καὶ πεπαλαιωμένα ἐγχειρίδια ποὺ κυκλοφοροῦσαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀποστολίδη ὡς ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν ἐλληνοπαίδων⁹. Ἔτσι τὸ ἔτος 1837 κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο διδακτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Μ. Ἀποστολίδη, τὸ ὁποῖο προοριζόταν γιὰ τὰ παιδιά ποὺ

7. Βλέπε Βασιλικὸ Διάταγμα 19 (31) Μαΐου 1842, «Περὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου» Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 13, 8 Ἰουνίου 1842. Τὸ ἀρθρο 3 ὀρίζει μεταξὺ τῶν ἄλλων: «Τὸ δὲ διδακτορικὸν ἀξίωμα τῆς Θεολογίας δὲν θέλει διδασθαι εἰμὴ εἰς κληρικοὺς...». Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος ἀναφέρει: «Μόλις ἀπὸ τοῦ 1907 ἐπεκράτησε, μετ' ἀπόφασιν τῆς σχολῆς, κατὰ τὰς συνεδριάς τῆς 20 Φεβρουαρίου καὶ τῆς 9 Νοεμβρίου 1907, ἡ ἀπονομὴ τοῦ διδακτορικοῦ τίτλου καὶ εἰς τοὺς πτυχιούχους τῆς θεολογίας, κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς. Ἐπὶ 20 ὁλόκληρα ἔτη ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς σχολῆς (1837-1857) οὐδεὶς ἔλαβε πτυχίον θεολογικῆς σχολῆς» (σ. 175). Δ. Σ. Μπαλάνου, «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις 1837-1930)», στὸ Γ ρ η γ. Χ. Π α π α μ ι χ α ἡ λ (ἐπιμ.), Ἐνασίσιμα, ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου Ἀρχ. Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1931, σσ. 142-186. Πρβλ. καὶ Δ. Ν. Μ ω ρ α ῖ τ ο υ, «Θεολογικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμος βος (στ. 267-269), Ἐκδότης Ἀθ. Μαρτύνας. Ἀθῆναι 1965, στ. 269.

8. Βλέπε Ἀ. Φ υ τ ρ ά κ η, «Μισαήλ Ἀποστολίδης. Ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου του, 1862-1962», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμος ΙΒ' (σσ. 767-805). Ἐν Ἀθήναις 1965, σσ. 782-784.

9. Ἐκτενὴς κατάλογος τῶν προεπαναστατικῶν καὶ μετεπαναστατικῶν κατηχητικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐγχειριδίων ὑπάρχει στὸ ἔργο: Π. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, Κατηχητικὴ ἢ Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς Κατηχήσεως. Ἐκδόσις Ἀδελφότητος Θεολόγων ἢ «Ζωή». Ἀθῆναι 1931, σσ. 146-151 καὶ σ. 155, ὑποσ. 1. Πρβλ. καὶ Ἰ. Β. Κ ο γ κ ο ὑ λ η, Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴ Μέση Ἐκπαίδευση (1833-1932). Συμβολὴ στὴν Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδη. Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 115-126.

φοιτοῦσαν στὰ δημοτικὰ καὶ Ἑλληνικὰ σχολεῖα. Τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ εἶχε τὸν τίτλο: «Σύνοψις Κατηχητικῆ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης» καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Βασιλικὸ Βιβλιοπωλεῖο. Ἡ ἐκδοσις τοῦ ἐγχειριδίου ἀπὸ τὸ Βασιλικὸ Βιβλιοπωλεῖο τὸ καθιστοῦσε ταυτόχρονα ὡς ὑποχρεωτικὸ βοήθημα γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαίδευσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους¹⁰.

Ὁ πρόλογος τῆς Σύνοψης τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ἀποτελεῖ περισπούδαστο δοκίμιο, στὸ ὁποῖο ἀντανακλάται ἡ παιδαγωγικὴ φιλοσοφία τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης στὴ μαθητιῶσα νεολαία. Στὴν ἀρχὴ γίνεται μία ἐνδιαφέρουσα ἱστορικο-κοινωνικὴ ἀνάλυση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἐμφάνισέως τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ συγγραφέα. Ὁ Ἀποστολίδης ἀποδίδει μεγάλη σημασία στὴν εἰσαγωγή (μύηση) τῶν ἑλληνοπαίδων στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ τίς παραδόσεις τῶν πατέρων τους. Προτείνει νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ ἔπειτα νὰ γίνεται ἡ δογματικὴ καὶ ἠθικὴ θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ παιδιὰ θὰ προχωροῦν στὴν κατανόηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ τίς συγκεκριμένους ἱστορικὲς καταστάσεις τῶν βιβλικῶν διηγήσεων στὶς ἀφηρημένες δογματικὲς καὶ ἠθικὲς ἔννοιες τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ ἐξιστόρηση τῶν βιβλικῶν γεγονότων γιὰ νὰ εἶναι εὐληπτὴ στὰ παιδιὰ πρέπει νὰ γίνεται μὲ ἀφηγηματικὸ καὶ θεματικὸ τρόπο. Κάθε φορὰ, δηλαδὴ, ἡ ἀφήγηση τοῦ δασκάλου θὰ πρέπει νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ θέμα. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐνσωματώνεται μία ἢ περισσότερες βιβλικὲς διηγήσεις, ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ θέματος. Π.χ. γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος «ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ», ὡς χριστιανικὴ ἠθικὴ ἀρετὴ, μπορεῖ νὰ διδαχτοῦν οἱ διηγήσεις τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Θεό, «τὰ ἐν ἐρήμῳ θαύματα, καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τὰ ὁποῖα δεικνύουσι τὴν μεγαλωσύνην καὶ παντοδυναμίαν του» (σ. ΙΗ'). Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος «ἡ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ», μπορεῖ νὰ διδαχτοῦν οἱ διηγήσεις τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀβραάμ, οἱ φροντίδες ποὺ ἔλαβε γιὰ τὸν Ἰσραηλιτικὸ λαὸ στὴν ἔρημο, ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, κλπ. (βλέπε αὐτόθι).

Ἡ μέθοδος τὴν ὁποία προτείνει ὁ Ἀποστολίδης ἦταν πρωτοπόρα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη. Ἡ μέχρι τότε ἀπλὴ χρονολογικὴ παράθεση τῶν γεγονότων τῆς Χριστιανικῆς Ἀποκάλυψης ἀντικαθίσταται μὲ τὴ θεματικὴ καὶ ἀφηγηματικὴ ἐξιστόρηση αὐτῶν τῶν γεγονότων. Ἡ μέθοδος αὐτὴ φαίνεται νὰ ἔχει ἀρκετοὺς ὑποστηρικτὲς μεταξὺ τῶν παιδαγωγῶν ἀκόμη καὶ σήμερα. Πάντως χρειάζεται προσοχή, ὥστε κατὰ τὴ χρῆση τῆς μεθόδου νὰ λαμβάνονται ὑπόψη

10. Βλέπε Βασιλικὸ Διάταγμα «Περὶ συστάσεως βιβλιοπωλείου ἐν τῇ Β. Τυπογραφίᾳ» 1 (13) Ἀπριλίου 1836, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 13, 13 Ἀπριλίου 1836. Πρβλ. καὶ Χ. ρ. Λέφα, δ. π., σσ. 319-321.

οἱ νοητικὲς ἰκανότητες, οἱ ἐμπειρίες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν πρὸς τὰ ὁποῖα ἀπευθύνεται τόσο τὸ θέμα ὅσο καὶ ἡ βιβλικὴ διήγηση¹¹. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ προϋπόθεση ἀγνοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀποστολίδη. Καὶ αὐτό, γιατί τὰ περισσότερα μαθήματα τοῦ ἐγχειριδίου δὲ συνδέουν τὸ μήνυμα τῶν ἀγιογραφικῶν διηγήσεων μὲ τὸ παρὸν καὶ τὰ καθημερινὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐμπειρίες τῶν παιδιῶν. Ἔτσι εὐκολα συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγχειριδίου πρέπει νὰ ἦταν δυσνόητο γιὰ παιδιά ἡλικίας 8-13 ἐτῶν.

Τὸ 1849 κυκλοφόρησε τὸ δεύτερο διδακτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Καθηγητῆ Μ. Ἀποστολίδη μὲ τὸν τίτλο: «Ἐγχειρίδιον τῆς Κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς. Χάριν τῆς σπουδαζούσης νεολαίας». Τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἐπιτομὴ ἐκτενέστερου ἔργου τοῦ Ἀποστολίδη, τὸ ὁποῖο γράφτηκε γιὰ τοὺς φοιτητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν¹². Τὸ 1868, ἕξι χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα, τὸ «Ἐγχειρίδιον τῆς Κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς» τυπώθηκε σὲ δεύτερη ἐκδοση. Ὁ σκοπὸς συγγραφῆς τοῦ ἐγχειριδίου ἦταν νὰ καλύψει τὸ κενὸ πού ὑπῆρχε στὴ διδασκαλίᾳ τῆς σχολικῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Γιὰ τὸ μάθημα τῶν Ἀρχῶν Ἀνθρωπολογίας ἢ Ἠθικῆς, τὸ ὁποῖο διδασκόταν στὴν τελευταία τάξη τοῦ τριτάξιου Ἑλληνικοῦ σχολείου, πρέπει νὰ χρησιμοποιούταν, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Ἀποστολίδη, τὰ ἐγχειρίδια Ἠθικῆς τῶν Κωνσταντίνου Κούμα καὶ Νεοφύτου Βάμβα. Ὁ Ἀποστολίδης θεωροῦσε ὅτι τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐγχειριδίων στηριζόταν περισσότερο στὸν ἀνθρώπινο ὀρθὸ λόγο καὶ λιγότερο στὸ χριστιανικὸ λόγο τοῦ Θεοῦ. Μ' αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δικαιολογεῖ ὁ Ἀποστολίδης τὴ συγγραφὴ τοῦ ἐγχειριδίου του καὶ προτείνει νὰ διδάσκεται αὐτὸ στὴν τρίτη τάξη τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου. Ἐὰν ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκεῖ, προτείνεται νὰ διδάσκεται καὶ στὸ Γυμνάσιο.

Μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἐγχειριδίου τῆς «Κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς» καὶ τὴν πρόταση νὰ διδάσκεται στὸ Ἑλληνικὸ σχολεῖο καὶ Γυμνάσιο, ὁ Ἀποστολίδης προετοίμασε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ μαθήματος τῶν Ἀρχῶν Ἀνθρωπολογίας ἢ Ἠθικῆς μὲ τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς. Ἔτσι στὸ Ἀναλυτικὸ Πρόγραμμα τοῦ 1867 δὲν ἀναφέρεται μάθημα μὲ τίτλο «Ἀρχαὶ Ἀνθρωπολογίας ἢ Ἠθικῆς». Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Ἀναλυτικοῦ Προγράμματος μέσης ἐκπαίδευσης ὁ τίτλος «Χριστιανικὴ Ἠθικὴ»¹³. Ἐπίσης, ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τὸ 1873

11. Πρβλ. Iris V. Cully, *Christian Child Development*. Dublin: Gill and Macmillan, 1979, σσ. 143-156.

12. Μ. Ἀποστολίδου, *Τῆς κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς Πραγματεία φιλοπονηθεῖσα χάριν τῶν ἑαυτοῦ ὀμιλητῶν καὶ πάντων δὲ τῶν φιλοχρίστων*. Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας, Ἀθήνησι 1847.

13. «Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ θὰ ἐφαρμοζόταν δοκιμαστικὰ γιὰ δύο χρόνια» (Ἐλ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 206).

δρίζει νὰ διδάσκεται στὴν τελευταία τάξη τοῦ τετρατάξιου Γυμνασίου τὸ μάθημα τῆς «Εὐαγγελικῆς ἢ κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς»¹⁴.

Τὰ μαθήματα τοῦ ἐγχειριδίου τῆς «Κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς» ἀνταντακλοῦν τὴ σωκρατικὴ ἀντίληψη περὶ ἠθικῆς, τὴν ὁποία ἀσπάζεται καὶ μεταφέρει ὁ συγγραφέας στὸ χῶρο τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ὁ Ἀποστολίδης δηλαδὴ πιστεύει ὅτι τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα καὶ ἀρετές τοῦ χριστιανισμοῦ συνιστοῦν γνῶση, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διδάσκεται. «Ἡ διδασκαλία», ἀναφέρει στὸν πρόλογο, «ἐκθέτουσα κατὰ τάξιν τὰ τοῦ ἀνθρώπου καθήκοντα, τὰ πρὸς τὸν Θεόν, τὰ πρὸς ἑαυτὸν, καὶ τὰ πρὸς τὸν πλησίον, καὶ ἀποδιδούσα τοὺς λόγους, ἐφ' ὧν ταῦτα στηρίζονται... σωφρονίζει τὴν ψυχὴν, καὶ διευθύνει τὰς κλίσεις αὐτῆς εἰς τὸ ἀγαθόν, εἰς τὸ δίκαιον καὶ τὸ πρόπον, ἐμπνέουσα ἀποστροφὴν καὶ φρίκην ἀπὸ τῶν ἐναντίων, καὶ οὕτω γίνεται μέσον ἰσχυρὸν τῆς κατὰ μικρὸν προαγομένης ἠθικῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου» (σ. δ'). Σήμερα πολλοὶ παιδαγωγοὶ θὰ προέβαλλαν τὴν ἀντίρρηση ὅτι τὸ χριστιανικὸ ἦθος καὶ ἀρετὴ δὲν ἀποτελοῦν μόνον γνῶση ἀλλὰ καὶ ἐμπειρία (βίωμα). Ἔτσι, τὰ παιδιά πρέπει νὰ διδάσκονται τὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἀποκοῦν τὴν ἰκανότητα ὄχι μόνον γνῶσης τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιωμάτων ἀλλὰ καὶ ἐνθάρρυνσης γιὰ ἐξωτερικεὺση τῶν θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν τους μὲ τὸ λόγο, τὸ συναίσθημα, τὴ φαντασία καὶ τὴ διαίσθηση. Ἡ διάσταση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ μαθήματα τῆς «Κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς» τοῦ Ἀποστολίδη. Πάντως, γενικὰ κρινόμενα, τὰ μαθήματα τοῦ ἐγχειριδίου διακρίνονται γιὰ τὸ ρεαλισμὸ τους.

Δεύτερο σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἀποτελεῖ ἡ εἰσαγωγὴ στὴ μέση ἐκπαίδευση τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ κατὰ κύριό λόγο στὶς ἐνέργειες τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀναστασίου Διομήδους Κυριακοῦ. Ὁ Κυριακὸς διορίσθηκε τὸ 1868 ὡς ἔκτακτος καὶ τὸ 1872 ὡς τακτικὸς Καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Τὸ 1873 ἐξέδωκε σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλο: «Δοκίμιον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας», γιὰ τοὺς φοιτητὲς τῆς Θεολογίας. Ἡ εὐμενὴς ὑποδοχὴ ποὺ ἐπιφυλάχθηκε σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον ἀπὸ διδάσκοντες σὲ διάφορα σχολεῖα παρακίνησε τὸν Κυριακὸ στὴ συγγραφὴ σχολικοῦ βοηθήματος Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ἔτσι, τὸν ἐπόμενον χρόνον (1874) δημοσίευσε ἐγχειρίδιον μὲ τὸν τίτλον: «Στοιχειώδης Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία».

¹⁴ Ἡ ἐγκύκλιος δημοσιεύεται στοῦ Σ. Μ. Π α ρ ί σ η, Ἀνωτέρα καὶ Μέση Ἐκπαίδευσις: Ἦτοι συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν ἀνωτέραν καὶ μέσην ἐκπαίδευσιν νόμων, Β. διαταγμάτων καὶ ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου. Ἀπὸ τοῦ 1833-1884. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου ὁ «Παλαμῆδης». Ἐν Ἀθῆναις 1884, σ. 378.

Στὸν πρόλογο τοῦ βοηθήματος αὐτοῦ τονίζεται ἡ ἀνάγκη εἰσαγωγῆς τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὡς αὐτοτελοῦς μαθήματος στὰ σχολεῖα. Ἐν τῷ μεταξύ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1873 κυκλοφόρησε ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, στὴν ὁποία μεταξύ τῶν ἄλλων, ὀριζόταν γιὰ πρώτη φορά νὰ διδάσκεται ἡ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία κατ' ἐπιτομήν». Ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ γίνεται στὴ Β' τάξη τοῦ Γυμνασίου, δύο ὥρες τὴν ἐβδομάδα¹⁵. Ἡ ἐξαπόλυση τῆς ἐγκυκλίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὀφείλεται στὶς παραστάσεις τοῦ Καθηγητῆ Κυριακοῦ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὰ σχολεῖα. Μόλις ὅμως τὸ 1875, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κυριακὸς στὸν πρόλογο μεταγενέστερης ἐκδοσης τοῦ ἐγχειριδίου του, ὑλοποιήθηκε ἡ ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὸ Γυμνάσιο. Ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο αὐτοῦ τοῦ μαθήματος ὀρίστηκε ἡ «Στοιχειώδης Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» τοῦ Κυριακοῦ¹⁶.

Μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὴ μέση ἐκπαίδευση συμπληρώθηκε ἓνα κενὸ στὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῆς μαθητιώσας νεολαίας. Καὶ αὐτό, γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ μαθήματος αὐτοῦ κάλυπτε τὴν ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι καὶ τῶν σύγχρονων καιρῶν. Ἡ «Στοιχειώδης Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» τοῦ Ἀ. Δ. Κυριακοῦ ἀποτελέσε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας τὸ ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας σχολικὸ βοήθημα αὐτοῦ τοῦ μαθήματος. Ἐπίσης κυκλοφόρησε σὲ ἀλλεπάλληλες καὶ βελτιωμένες ἐκδόσεις. Τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Κυριακοῦ διακρίνεται γιὰ τὴν ἀπλή, περιγραφικὴ παράθεση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ταυτόχρονα ὅμως ἀπουσιάζει ἡ κριτικὴ ἀξιολόγηση αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἀπὸ παιδαγωγικῆς πλευρᾶς, μία τέτοια προσέγγιση στὴν ἀνάπτυξη ἱστορικῶν θεμάτων σίγουρα ἐμποδίζει τὴ δημιουργία ἐποικοδομητικοῦ διαλόγου καὶ προβληματισμοῦ μεταξύ διδασκόντων καὶ διδασκομένων. Παρ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ἡ εὐσύνοπτη καὶ σαφῆς διατύπωση τοῦ περιεχομένου τῶν μαθημάτων τῆς «Στοιχειώδους Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας» τὴν καθιστοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα ὑπόδειγμα συγγραφῆς διδακτικῶν ἐγχειριδίων.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι οἱ Καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀρχιμανδρίτης Μισαήλ Ἀποστολίδης καὶ Ἀναστάσιος Διομήδους Κυριακός, ἐργάστηκαν μὲ

15. Αὐτόθι.

16. Ἀ. Διομήδους Κυριακοῦ, Στοιχειώδης Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου. Ἐν Ἀθήναις 1900 (ἐκδοσις ἕκτη), σ. σ'.

παραδειγματικὸ ζῆλο γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ποιότητας τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Παράλληλα μὲ τὰ κύρια διδακτικά τους καθήκοντα στὸ Πανεπιστήμιο γιὰ τὴ μόρφωση τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας, ἐνδιαφέρθηκαν νὰ διοχετεύσουν τὶς θεολογικὲς τους γνώσεις στὴ σχολικὴ πράξη. Οἱ δύο αὐτοὶ Καθηγητὲς ἐγκαινίασαν τὴν παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀρκετοὶ Καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπιστημονικὴ-θεολογικὴ εἰδίκευση, ἀσχολοῦνται δραστήρια μὲ θέματα ποῦ ἀφοροῦν στὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται μέχρι σήμερα καὶ ἐκδηλώνεται μὲ συμμετοχὴ Καθηγητῶν σὲ ἐπιτροπὲς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας γιὰ τὸ σχεδιασμὸ Ἀναλυτικοῦ Προγράμματος, συγγραφῆς ἢ κρίσης διδακτικῶν ἐγχειριδίων τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, καὶ ἄλλες δραστηριότητες. Ἐδῶ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι πολλὲς φορὲς ἡ συνδρομὴ Πανεπιστημιακῶν Καθηγητῶν σὲ θέματα σχολικῆς ἐκπαίδευσης δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία. Καὶ αὐτό, γιὰτὶ μερικοὶ Καθηγητὲς δὲν διαθέτουν τὴν ἀπαραίτητη παιδαγωγικὴ κατάρτιση καὶ σχολικὴ ἐμπειρία, ἡ ὁποία θὰ τοὺς βοηθήσει νὰ συμβάλουν ἀποτελεσματικὰ στὴν προώθηση θεμάτων σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἀπὸ τὴ συζήτηση ποῦ ἐγινε παραπάνω γιὰ τὰ διδακτικά ἐγχειρίδια τῶν Καθηγητῶν Μ. Ἀποστολίδη καὶ Ἀ. Δ. Κυριακοῦ διαπιστώθηκε, ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ εἶχαν ἑλλιπῆ γνώση τῆς παιδικῆς ἀντιληπτικότητας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγχειριδίων τοὺς ἦταν πολὺ θεωρητικὸ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια ἀπουσίαζε ἡ σύνδεση τῆς θεολογικῆς γνώσης μὲ τὴν καθημερινὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ πραγματικότητα. Αὐτὸ τὸ μειονέκτημα τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων, δικαιολογεῖ ἐν μέρει μαρτυρία τοῦ ἔτους 1876, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ ἐπίσημη ἔκθεση πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο «Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως» τοῦ ἐφόρου ἐκπαίδευσης Ἰ. Ἀργυριάδη. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία αὐτή: «Τὰ ἱερά μαθήματα οὐ μόνον τὴν ἀνάλογον... δὲν ἀποφέρουσι τοῖς μαθηταῖς ὠφέλειαν, ἀλλὰ, τὸ δεινότατον, καὶ ὑπὸ πάντων, ὡς εἰπεῖν χλευάζονται καὶ ἐν οὐδεμιᾷ τίθενται μοίρα»¹⁷.

Στὶς μέρες μας κάθε μαρτυρία ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἀργυριάδη ἡχεῖ ὡς ὑπερβολικὴ. Καὶ αὐτό, γιὰτὶ εἶναι γενικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ποιότητα τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς βελτιώθηκε πάρα πολὺ τὶς τελευταῖες δεκαετίες. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὶς σύντονες προσπάθειες πολλῶν Καθηγητῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης,

17. Ἰ. Ἀργυριάδου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις Γυμνασίων καὶ ἑλληνικῶν σχολείων πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσεως ὑπουργεῖον, ἀποσταλεῖσα μετὰ τὰς γενικὰς ἐξετάσεις τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1875-6, σ. 25. Πρβλ. καὶ Ἰ. Παναζίδου, Γυμνασιακὴ Παιδαγωγικὴ. Πρὸς χρῆσιν τῶν τε φοιτητῶν τῆς φιλολογίας καὶ πάντων ἐν γένει τῶν διδασκάλων τῆς μέσης ἐκπαίδευσεως. Ἐκδότης Ἀνέστης Κωνσταντινίδης. Ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 71.

δραστηρίων σχολικῶν θεολόγων καὶ Ὑπουργείου Παιδείας. Παρὰ ταῦτα ἔμως ἡ πορεία γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ποιότητος τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς φαίνεται ἀκόμη νὰ εἶναι μακρὰ καὶ δύσβατη. Ἡ ἀμφισβήτηση ἢ ἡ ἀναπροσαρμογὴ πολλῶν κοινωνικο-πολιτιστικῶν ἀξιών στὸν τόπο μας τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλματώδης ἐξέλιξη τῆς διεθνοῦς παιδαγωγικῆς θεωρίας καὶ πράξης, καλοῦν σὲ ἐγρήγορση ὅλους ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Ἰδιαιτέρα οἱ δύο Θεολογικὲς Σχολὲς τῶν Πανεπιστημίων μας μποροῦν νὰ συμβάλουν ἀποτελεσματικὰ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, στὴν ἐκλογή καὶ ἐπεξεργασία θεολογικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ προορίζονται γιὰ τὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα ὄλων τῶν βαθμίδων. Ἡ ἐπεξεργασία κάθε θέματος θὰ πρέπει νὰ γίνεται ἐπὶ τῆς βάσει ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ προέρχεται ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα ποὺ διδάσκονται στὴ Θεολογικὴ Σχολή. Π.χ. γιὰ τὸ θέμα τοῦ χριστιανικοῦ γάμου, ἡ πανανθρώπινη τάση γιὰ συμβίωση θὰ ἐξειδικευθεῖ στὴν ἔννοια καὶ πρακτικὴ τοῦ γάμου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἔπειτα, στὰ χρόνια τῆς Καινῆς Διαθήκης, θὰ ἐξεταστεῖ ἡ στάση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ μυστήριο καὶ ἡ ἔννοια, τὴν ὁποία τοῦ ἀποδίδει. Ἡ παράδοση τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας μέσα στοὺς αἰῶνες γιὰ τὸ γάμο θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν τελετουργία, ὕμνους, εὐχές, λαογραφικὰ ἔθιμα τοῦ γάμου, κλπ. Ἀκόμη οἱ σύγχρονες θεολογικὲς, ψυχολογικὲς, ἠθικὲς, κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς, νομοκανονικὲς, ἀκόμη καὶ λογοτεχνικὲς ἀναφορὲς στὸ χριστιανικὸ γάμο, θὰ πρέπει νὰ τονιστοῦν καὶ ἀξιολογηθοῦν. Ἡ παιδαγωγικὴ θεωρία καὶ σχολικὴ ἐμπειρία θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν σοβαρὰ ὑπόψη σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια¹⁸.

Ἐνα πρῶτο βῆμα ὑλοποίησης αὐτῆς τῆς πρότασης μπορεῖ νὰ γίνει μὲ τὴν ἀφιέρωση κάποιου προσεχοῦς τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὴν ἐπεξεργασία τοῦ γενικοῦ θέματος: «Θεολογικὴ Παιδεία καὶ Σχολικὴ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή. Θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς κατευθύνσεις». Ἐπίσης, εἶναι καιρὸς νὰ δημιουργηθεῖ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὁμάδα ἐργασίας γιὰ τὴν πειραματικὴ συγγραφὴ διδακτικῶν ἐγχειριδίων. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ θὰ πρέπει

18. Πρβλ. Ε. Δ. Θεοδώρου, «Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν», Ἐκκλησία, ΝΘ' (1982), ἀρ. 5 καὶ 6 (σσ. 119-122 καὶ 146-150): «Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν πρέπει νὰ καταστήσῃ στὸν ὕψιστο βαθμὸ αἰσθητὴ τὴν μεγάλη σημασία, τὴν ὁποία ἔχει ἡ χρῆσις τοῦ μορφωτικοῦ ἔργου τῆς ἀρχῆς τῆς ὀλότητος, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἐκάστοτε νέα ἐπὶ μέρους μορφωτικὰ στοιχεῖα δὲν πρέπει νὰ προσφέρονται ἀπλῶς μὲ τὴν προσθήκη τους στὰ προηγούμενα, δημιουργώντας ἕνα μηχανικὸ ἄθροισμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ παρουσιάζονται σὲ ἐπαλλήλους ἁμοκέντρους κύκλους, ποὺ ὀλονὲν εὐρύνονται καὶ πλουτίζονται, ἀνάλογα πρὸς τὴν ἡλικία ἢ τὴν πνευματικὴ κατάστασι τῶν μαθητῶν, ἔχοντας μπροστὰ στὰ μάτια ἐξ ἀρχῆς καὶ σὲ ὅλα τὰ στάδια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου τὴν ἐνιαία ἀρχὴ καὶ κατεύθυνση, ἡ ὁποία βρίσκεται μέσα στὸ ὄλο» (σ. 147).

νά εἶναι προσαρμοσμένα στίς σύγχρονες θρησκευτικές-θεολογικές καί παιδαγωγικές ἀπαιτήσεις. Ἡ ομάδα ἐργασίας εἶναι καλὸ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μέλη τοῦ Διδακτικοῦ Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, σχολικούς θεολόγους-παιδαγωγούς καί φοιτητές. Οἱ Καθηγητὲς θὰ καταθέσουν τίς θεωρητικές βάσεις τοῦ περιεχομένου καί τῆς συγγραφῆς διδακτικῶν ἐγχειριδίων, οἱ σχολικοὶ θεολόγοι τὴν ἐμπειρία τους καί οἱ φοιτητὲς τὴ φαντασία καί τίς ἀναζητήσεις τους.

* * *

Τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ Συμποσίου «Θεολογία καί Κόσμος», τὸ ὁποῖο ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν 150 χρόνων λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, δικαιολογεῖ, νομίζω, τὴ διατύπωση προτάσεων, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἔγιναν παραπάνω. Οἱ προτάσεις προσφέρονται γιὰ συζήτηση καί ἐπεξεργασία, κατ' ἀρχὴν στὰ σεβαστὰ μέλη τῆς τροφοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ἔπειτα σὲ κάθε ἐνδιαφερόμενο γιὰ τὴν πρόοδο τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἐὰν οἱ προτάσεις ἀποδειχτοῦν ρεαλιστικές, ἢ ἱκανοποίηση αὐτοῦ ποὺ τίς προτείνει θὰ εἶναι μεγάλη.